

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ БУДІВНИЦТВА ТА АРХІТЕКТУРИ

ГОРБИК Олена Олександрівна

УДК 726.54: 7.03: 7.034

СТИЛЬОВІ РИСИ АРХІТЕКТУРИ
ПРОВІНЦІЙНОГО КАТОЛИЦЬКОГО БАРОКОВОГО ХРАМУ
(НА ПРИКЛАДІ КОСТЬОЛІВ КИЇВЩИНИ І ВОЛИНИ)

18.00.01 – Теорія архітектури, реставрація пам'яток архітектури

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата архітектури

Київ – 2003

Дисертацією є рукопис

Робота виконана на кафедрі “Основ архітектури і архітектурного проектування” Київського національного університету будівництва та архітектури Міністерства освіти та науки України

Наукові керівники: кандидат архітектури, професор

ЧЕПЕЛИК Віктор Васильович

Київський національний університет будівництва та архітектури,
професор кафедри Основ архітектури і архітектурного проектування

доктор архітектури, професор
ЄЖОВ Валентин Іванович,
Київський національний університет будівництва та архітектури,
завідувач кафедри “Основ архітектури і архітектурного проектування”

Офіційні опоненти: доктор архітектури, професор

МАРДЕР Абрам Павлович,
Науково-дослідний інститут теорії та історії архітектури і
містобудування, заступник директора з наукової роботи

кандидат архітектури
КОЛОСОК Богдан Віталієвич,
Центр пам’ятникознавства АН України та Українського товариства
охорони пам’яток історії та культури, завідувач сектором

Провідна установа: Архітектурний інститут Національного університету
“ЛЬВІВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА”, Міністерство освіти та науки України,
м. Львів

Захист відбудеться “___” червня 2003 р. о ___ годині на засіданні
спеціалізованої вченої ради Д26 056 02 при Київському національному університеті
будівництва та архітектури за адресою: м. Київ, Повітрофлотський пр., 31

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Київського національного університету
будівництва та архітектури: м. Київ, Повітрофлотський пр., 31

Автореферат розісланий “___” травня 2003 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат архітектури, професор

Тімохін В.О.

Актуальність теми. Серед праць, присвячених українському бароко, цілісного дослідження наявного католицького храмового зодчества не постало досі. Якщо архітектура католицького бароко Волині вже викликала деякий науковий інтерес, мала поодинокі публікації, то щодо Київщини досі немає жодної. Не укладено реєстр пам'яток (за нашими підрахунками це бл. 200 храмів Київсько-Луцького діоцезу XVI-XVIII ст., з яких збереглося бл.35%), наявний фактичний матеріал цілісно й системно не розглядався. Натурні дослідження та спроби проведення архітектурознавчої типології не охоплюють всіх пам'яток, аналіз форм має фрагментарний характер, уваги до прояснення культурного і стильового змісту архітектурної форми храму нами не помічено. Питання: чому саме в даний період на даній території виникли саме такі костьоли, в чому їх відмінність від сучасних їм храмів католицького загалу та від православного храмобудування регіону, на сьогодні власне не ставилось.

Об'єднати Київщину і Волинь як єдиний регіон дослідження дозволяє їх спільна історична доля в XVI-XVIII ст., що спричинила синхронічність розгортання певних архітектурних процесів. Лише в часі бароко ці території державно належали до католицької Європи, ставши її східною межею. Католицька архітектура досліджуваних регіонів формувалась в рамках єдиної від XVIII ст. Луцько-Житомирської діоцезії, кордони якої (в межах сучасної України) ми покладаємо як територіальні межі дослідження. Зауважимо, що провінційність католицького храмобудівного процесу у XVI-XVIII ст. на досліджуваних українських землях розуміємо не як провінційність щодо обширів Речі Посполитої, але як провінційність щодо європейського католицького барокового світу.

Досі науковий пошук зосереджується на пошуку історіографічних подробиць будівництва, спробах систематизувати пам'ятки за авторством або рішенням окремих елементів. Натомість не приділена увага специфічно католицькій, відсутній в православному досвіді, розгалуженості чернецтва на ордені і відповідним традиціям храмобудування, регіональність храмобудівних шкіл вбачається відповідною рамкам етнографічних та світсько-політичних розмежувань без уваги до принципу католицького організаційного поділу територій на діоцезії та орденські провінції. Видається важливим для вітчизняного архітектурознавства приділити увагу вказаним питанням, що допоможе з'ясувати генезу українського православного мистецтва в рамках загальнобарокового, дозволить вийти на рівень проблем світової історії архітектури. Отже тема є актуальною з огляду на низький ступінь її дослідженості.

Зв'язок роботи з науковими програмами. Робота виконана в руслі програми Української академії архітектури з вироблення концепції розвитку архітектури. Дане дослідження збігається з напрямком наукової роботи кафедри основ архітектури КНУБА.

Мета дослідження: визначення стильових рис та особливостей архітектури барокового провінційного католицького храму, зокрема на терені Київського і Луцького діоцезів.

Задачі дослідження:

- з'ясувати культурологічні засади становлення архітектури костьолу XVI-XVIII ст.;
- визначити специфічнокатолицькі традиції храмобудування в до-бароковому досвіді Європи та бароковому досвіді Риму;
- дослідити становлення католицького барокового храмобудування в регіоні, прослідкувати його історичну генезу протягом XVI-XVIII ст., для чого встановити періодизацію та охарактеризувати розвиток храмобудування в кожен з періодів;

- визначити критерії для укладання архітектурної типології та скласти типологічні ряди генези барокових храмів регіону;

- розглянувши католицький бароковий храмобудівний процес на неукраїнських європейських провінційних обширах та дуалізм українського бароко (православного національного і католицького європейського бароко на Україні), визначити суттєві риси формування провінційного католицького барокового храмобудування на Київщині і Волині

Об'єкт дослідження: провінційний католицький бароковий храм. **Предмет:** стильові риси та особливості архітектури барокового храму Київської і Луцької діоцезії.

Методи дослідження. У ході роботи автор зверталась до положень трьох основних методів мистецтвознавчого та архітектурознавчого аналізу: формального (започаткованого Г.Вельфліним, який вважає розвиток мистецької форми результатом еволюції художнього бачення і досліджує “чисту форму” виходячи з внутрішніх закономірностей її становлення), феноменологічного (виробленого в к.ХІХ-п.п.ХХст., що дозволяє дослідити природу мистецтва, виходячи з його філософської суті і загальних категорій культури), іконологічного (започаткованого Е.Пановскі у п.п.ХХст.; досліджує форми мистецтва з точки зору їх змісту).

Наукова новизна одержаних результатів полягає в наступному:

- історія європейських архітектурних стилів ІХ-ХVІІІ ст. розглядається як формальне вираження католицької християнської парадигми, відтак обстоюється теза про те, що стилі ці географічно не поширюються за межі католицького світу, а хронологічно – за межі ХVІІІ ст.; становлення стильових моделей католицького храмобудівництва є взаємозалежним з формуванням специфічно католицьких стильових типів чернечих організацій - автором характеризуються храми романських бенедиктинських конгрегацій, готичних жєбруючих орденів, барокових реформованих та новоутворених контрреформаційних орденів;

- обґрунтовується необхідність при визначенні регіональної специфіки архітектурних шкіл храмобудування враховувати діоцезальну та провінційно-орденську приналежність об'єктів та доводиться, що розвиток регіональних традицій храмобудування пов'язаний саме з буттям діоцезальної організації земель, підпорядковується приписам діоцезальних нормативних документів; натомість розповсюдження панєвропейських стильових тенденцій пов'язане з ойкуменічною діяльністю орденських організацій, кожна з яких має певні стильові уподобання;

- збираються і опрацьовуються дані щодо католицького храмобудування ІХ-ХХ ст. на Київщині і Волині, визнається пріоритетне значення періоду бароко; визначається періодизація місцевого католицького барокового храмобудування, в науковий обіг вводиться системно впорядкований перелік пам'яток; вперше дослідження розрізаних об'єктів переходить у вивчення їх системної цілісності, формулюються ознаки стильових напрямків та архітектурних типів католицького храмобудування, визначається їх генеза та система взаємовпливів;

- наголошується диференціація української барокової архітектури на принципово відмінні лінії: українського національного православного бароко і католицького колоніального бароко на Україні, – зазначається незалежність останнього в рамках першого.

Практичне значення одержаних результатів визначається спрямуванням дослідження на опрацювання малорозробленої теми. У науковий обіг вводиться низка даних, врахування яких є необхідним для подальшого її освоєння; отримані висновки сприятимуть складанню більш повної картини історії архітектури України. Результати і висновки дослідження можуть бути враховані при реконструкції пам'яток, впровадженні у викладення курсів “Історія мистецтв” та “Історія архітектури”, внесені в наукові та довідникові видання.

Апробація результатів дисертації Основні положення і висновки дисертації відображено в доповідях на 59-й, 60-й, 61-й, 62-й, 63-й науково-практичних конференціях КНУБА (1998-2002 рр.), III та V міжвузівських науково-практичних конференціях “Сучасні проблеми теорії та історії архітектури” АОМАУ (1999 р., 2002 р.), всеукраїнській науково-практичній конференції “Філософія науки, техніки та архітектури” КНУБА (2000 р.), V міжнародній науково-практичній конференції “Творчість як спосіб буття дійсного гуманізму” КПІ (1999 р.) та **опубліковано** в 9 статтях у наукових виданнях, 7 з яких вміщено у фахових наукових виданнях.

Структура і обсяг роботи. Дисертація складається із вступу, огляду джерел, трьох розділів з висновками до кожного, загальних висновків, бібліографії (349 найменувань), ілюстрацій (63 сторінки), додатків (47 сторінок текстів та таблиць). Загальний обсяг дисертації 140 сторінок тексту.

ЗМІСТ РОБОТИ

Розділ 1. Культурологічні основи католицького європейського барокового храмовбудування.

Розділ складається з огляду джерел і літератури та трьох підрозділів, присвячених з'ясуванню специфіки стилю бароко як католицького європейського стилю (1), специфіки католицького барокового храму як створюваного в душі католицької контрреформаційної парадигми (2), специфіки європейської архітектурної храмовбудівної традиції (3).

Для вирішення поставлених завдань опрацювання джерел велось відповідно до структури дисертації за тематичними блоками. Щодо стильової специфіки католицького бароко, цікавими є висновки з католицької історії Л.Февра, О. Шпенглер, К.Свасьян справили значне враження на автора (феноменологія та симптоматика бароко в руслі європейської культури). Й. Хейзинга запропонував концепцію ігрової природи буття, експлікуючи і на історичний матеріал бароко. В текстах Х.Гадамера також знаходимо примітки стосовно природи гри, слухні для осмислення ігрової природи бароко. П.Флоренський, С.Аверінцев, А. Кураєв, В. Розанов в ряді праць відзначають стильові особливості світочуття православ'я, католицтва, протестантства. У доробку Л. Карсавіна видатними є праці з культурології католицтва. П. Біциллі, С. Гуревич, досліджуючи феномен середньовічного мистецтва, подали знаменні судження щодо світочуття західного християнства. В.Вейдле належить праця про природу стилестановлення та розвитку європейського мистецтва. Е. Панофскі на прикладі звернення до готики дав цікаві зауваження щодо природи “храму”, звертаючись до Ренесансу вказав на ряд положень щодо природи “стилю”. А. Каплун досконало опрацював поняття “стиль”. А. Брінкман, Дж. Арган, Б. Віппер, розглядаючи особливості синтезу мистецтв в різних стилях цікаво інтерпретували стильові засади бароко. Г.Вельфлін сформулював закони становлення стилів за тріадою “архаїка-класика-бароко”, розкрив закономірність змін “бачення-сприйняття” на кожному з етапів, охарактеризував стиль європейського бароко. Г.Лукомський, Г.Логвин, В.Чепелик, А. Макаров, розумуючи над природою українського бароко, зауважують ряд загальностильових положень.

Дослідження літургійної змістовності храму ґрунтувалось на працях в галузі архітектурознавства, мистецтвознавства, естетики, історії культури, історії релігії. Зазначимо, що фахові роботи характеризуються вузькоспеціалізованою спрямованістю. Підґрунтям авторської уваги до Літургійного виповнення архітектури храму стали твори П. Флоренського, його висновок щодо невідмінності літургійного змісту творів храмового мистецтва, їх невідмінності з Літургійного контексту, поза яким вони втрачають духовну, культурну й естетичну цінність. Важливим щодо засад творення архітектури православного храму вважаємо доробок А. Комеча, Г. Вагнера, С. Аверінцева, В. Бичкова, А. Щенкова і Т. Вятчанінової, М. Шукурова, Ю. Криворучка.

Висновки стосовно діоцезальної та орденської храмобудівних традицій дозволили зробити видання з історії архітектури (Г. Зедельмайра, П. Франкля, М.Дворжака, С.Ванеяна, Г.Грімма), ряд польських орденських ювілейних видань (капуцинів, кармелітів босих, бенедиктинців, домінікан), іконографічні матеріали; але ми маємо зауважити, що досі відсутні спроби скласти феноменологічну історію католицького храмобудування. Архітектурознавчі праці не приділяють уваги орденським архітектурним традиціям та їх культурологічному змісту (за виключенням праць Г. Саркіс'яна присвячених романському стилю у ВіА, текстів К. Гартмана, праць Н. Ускова стосовно містобудівної стратегії жебруючих орденів). Ряд джерел, що містять відомості про доктринальну специфіку орденів не поширюють своєї уваги на архітектурний аспект проблеми (праці Ж. Губера, А. Ільїна, С. Залеські, В. Резонова). Орденські джерела, в яких є елементи початкового аналізу архітектури даного ордену, не мають взаємоперегуку і архітектурознавчого підґрунтя.

Вивчення провінційного храмобудування супроводжує необхідність розгляду суті та ролі “столичної” школи Риму, включаючи пошуки майстрів Ренесансу, маньєризму, бароко. Фактологічним підґрунтям для наукових узагальнень стали розділи “Всесвітньої історії архітектури” у викладі О. Шаузи, К. Гартмана, п/р Баранова, п/р Коллі, інш. М. Дворжак та Г.Вельфлін звертались до італійського мистецтва Ренесансу і бароко для апробації своїх концепцій. З.Гідіон зауважив деякі положення становлення римського бароко. Філософський аналіз художніх проблем і цілей епохи, персонального доробку подає Дж. Арган. Бринкман зосереджує увагу на становленні бароко як явищі німецької культури, протилежному мистецькій традиції італійського півдня. Тексти Д. Аркіна, М. Брунова цінні як свідчення натурних спостережень і їх наукова інтерпретація. В монографії А. Буніна зазначені містобудівні аспекти становлення барокового храму. У Б. Віппера знаходимо цінний аналіз феномену італійського маньєризму. Персональний доробок зодчих італійського Ренесансу і бароко досліджував В. Чепелик. Попри вагомість вказаних праць залишилися нерозкритими питання надстильової систематизації римських храмів, генези їх типів. У вітчизняній науці досі маємо лише опис окремих пам'яток, порівняння елементів споруд не переростає в послідовний виклад історії становлення планувальної структури або структури фасаду римського барокового храму.

Історія католицького храмобудування на досліджуваних територіях, окрім лічених публікацій в періодиці останнього часу, не отримала тематичного наукового опрацювання. Відтак нижче розглядувана література містить лише вихідні дані для дослідження.

Цікавими є нотатки місцевих діячів та подорожніх XVI-XVII ст., які містять відомості щодо втрачених споруд. В ревізійних описах XIV-XVII ст. можемо віднайти дані стосовно замкових костьолів. Важливим джерелом є географічно-статистичні описи парафій, створені в ході католицьких візитацій та королівськими географами. Публікація матеріалів архівів, краєзнавчих нарисів велась від 40х рр. XIX ст. у звітах історичних гуртків, в журналах “Київська старовина”, “Искусство Южной России”, у Волинських і Київських “Єпархіальних” та “Губернських відомостях”. Ряд дат ми зв'язали з реєстрами храмів Літургійних календарів, реєстрами переосвячених на церкви костьолів. Історія католицтва на Україні, історія Луцько-Житомирської діоцезії привертають увагу істориків від 20-х рр. XX ст., діоцезальному ж храмобудуванню присвячено лише одну оглядову монографію К. Іваницького 1922 р. Маємо акцентувати на позаархітектурознавчих працях Д. Толстого (історія католицтва в Росії, історія окремих діоцезій, реєстри храмобудування), Л. Похилевича (опис міст, сіл, маєтків Київської губернії 60-х рр. XIX ст.), М.Теодоровича (довідкове видання 80-х рр. XIX ст. щодо Волині). Аналогічними,

хоча до уваги в них приймається лише польсько- католицька Волинь, є праці Ол.Пшедзієцького (1841 р.) та Т.Стецького (70-80 рр. XIX ст.).

Перші мистецтвознавчі дослідження окремих костьолів Волині постали в 20-х рр. XX ст. і належать Й. Дудкевичу та О.Прусевичу. Виконані в 40-50-х схематичні обміри та фотофіксація ряду храмів віднайдені в архівах НДЦПІАМ. Проектні матеріали інституту Укрпроектреставрація є важливим іконографічним джерелом. В роботі використано дані довідника-каталога "Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР". З доробку польських архітектурознавців др.п. XX ст. слід зазначити статті в наукових збірках "Мистецтво на східних землях Речі Посполитої", "Мистецтво східних окраїн". Польський знавець католицької архітектури України проф. Є. Ковальчик в ряді статей відзначає храмовбудівний доробок окремих фундаторів та зодчих; систематика вченого зводиться до розгляду прикладів центричних храмів, базилікальних з/без трансепту; структура фасаду не розглядається. Загалом аналіз носить пам'ятниковознавчий характер, і є цінним для уточнення персоналістичної приналежності храмів. Також зазначимо публікації Й. Пащенди (традиції нормативного затвердження єзуїтських будов, історія провінцій; неточно вказано кількість єзуїтських костьолів на Україні, їх є понад 13) та М. Бриковської (історія єзуїтів на Волині, аналіз окремих пам'яток, безпідставні зауваження про вплив на орденське зодчество місцевих традицій).

В останнє десятиріччя українські дослідники оприлюднили кілька тематичних статей. О. Годованюк диференціює костьоли Волині як однонавні безверхі апсидні XIV-XVI ст., тринавні базиліки XVII ст. з різною кількістю стовпів, костьоли з фасадною баштою, з двома баштами. Дані висновки є, безумовно, невичерпними. На нашу думку, якщо мати за мету побудову еволюційної лінії формалістичного ускладнення храму, то найперш слід враховувати не форми екстер'єру, але структуру храму (1), яка вирішувалась переважно у відповідності до стильових традицій того чи іншого ордену (2) і де основою розвитку літургійного простору, і відповідно архітектурної форми, є не західна, вхідна, а олтарна, східна, частина храму (3). Наукова цікавість дослідника луцької старовини Б. Колоска поширюється і на уточнення історії кафедрального костюлу, історію храмовбудування Волині; його праці вражають скрупульозністю і ґрунтовністю. Також слід зазначити публікації П. Ричкова щодо єзуїтської архітектури Волині, О. Паламеницької з архітектури Кам'янецької діоцезії, дослідження храмовбудування Волині О.О. Лесик (недиференційовано і православного і католицького), аналіз архітектури замків В.Заболотного, О.В.Лесика. Огляд джерел волинського пам'ятниковознавства навела Л.Г.Напоок-Сосна.

Мусимо визнати, що наукового узагальнення архітектурної католицької спадщини Київщини і Волині досі не постало. Досліджено (недостатньо і неоднорідно) лише окремі пам'ятки, більшість наукових робіт присвячена питанням історії католицтва на Україні, краєзнавчим та пам'ятниковознавчим проблемам, і лише лічені автори звертаються до архітектурознавчої розробки теми.

Спадщина українського бароко опрацьована доробком: Ю. Асєєва, С. Грабовського, М. Дьоміна, Ф. Ернста, В. Завади, В. Єжова, М. Коломійця, Л. Крощенко, С.Кілессо, Т. Кілессо, К. Липи, Г. Логвина, В. Лукавцева, А. Мардера, А. Макарова, Л. Міляєвої, З. Мойсеєнко, В. Овсійчука, Г. Павлуцького, О. Паламеницької, А. Пучкова, В. Січинського, В. Соченка, Д. Степовика, В. Тимофійєнка, В. Чепелика, К. Широцького, П. Юрченка, інш. Маємо зауважити, що в усіх випадках увага дослідників зосереджувалась або на виключно православному бароко України, або – на "бароко загалом" без врахування програмної відмінності, навіть антагоністичності українського національного православного бароко і європейського католицького бароко на Україні. Контрастом до подібних досліджень є праці В. Вечерського, де акцентовано дану проблему, зауважено самотність архітектури католицького бароко на Україні як окремого явища в рамках українського бароко.

Можемо підсумувати, що заявлена в дисертації проблематика є малоопрацьованою в науці і потребує дослідження.

Європейське католицьке бароко у розвитку світової культури. В культурологічних дослідженнях, коли “стиль” розуміють як спосіб життєдіяльності і світобачення, усталеним є розгляд “бароко” як іманентного всякій культурно-стильовій цілісності етапу, який завершує еволюцію та позначає звершення і старіння певних стилеформуєчих тенденцій. Дисертація досліджує історичний прецедент бароко, стиль епохи, що панував у Європі в кін. XVI-XVIII ст.

Ми можемо фіксувати випестування в рамках загальної та художньої освіти, яку проходили європейці-католики в системі контрреформаційних єзуїтських університетів, специфічного барокового смаку. Католицизм визнає доцільність активного втручання в творення історичного процесу, намагання здолати конфлікт середньовічного і новочасового світоглядів, готичних і ренесансних уподобань, заткати “чорні діри” нововідкриті людством у XV-XVII ст. (Нових світів Америки і протестантських територій Європи, язичницької античності і просторів космосу) є типово католицьким. Тридентські собори були інпродукцією бароко і все двохсотліття доби – інерцією релігійних сум’ять. З сер. XVI ст. католицизмом обрано шлях ортодоксального утвердження своїх устоїв. Відтак, якщо “бароко” протягом сторіч ідентифікувалось з “єзуїтським стилем”, то католицизм XVII-XVIII ст. є “бароковим християнством”, яке стало завершальним щаблем розвитку і знаменувало трансформацію католицької ойкумени в європейську цивілізацію. Релігійного досвіду, рівного пережитому в епоху бароко, далі Європа не знала, храмобудівний бум, що спалахнув з бароко, з ним і згасає.

Протягом тисячоліття Європа утворювала самоцінний культурний світ, що виражали історичні культурно-мистецькі стилі, які змінювали один одного, але не переходили межі католицької ойкумени. Із кафолічності віри постала кафолічність форм, кафолічність стилю і весь темперований розвій європейських стилів є єдиним стилем західного християнства в ряду інших тисячолітніх культур. Стиль католицької парадигми є інваріантним: як романський, готичний, бароко¹. Отже, якщо історичні європейські стилі географічно не поширювались за межі католицького світу, а хронологічно – межі IX-XVIII ст., то бароко є чи не останнім специфічно католицьким стилем (наступні класицизм, ампір, еkleктику, модерн, авангард вважаємо світськими та понад-європейськими). У бароко в руслі католицької традиції синтезувались елементи католицької готичної і ренесансної неоантичної культур, що засвідчує й історія барокового храмобудування. Контрреформаційне мистецтво кликало до співпереживання, було реалістичним і вражаючим, оригінальним, мало відволікати від протестантських розумувань; зріла барокова форма побудована як ілюзорна, імпровізаційна, неосяжна. Протестантизм вимагав інтелектуального, раціонального пізнання релігійних істин, католицизм – віри, почуття, дії.

Ми наполягаємо на значущості для становлення стилю бароко католицької контрреформаційної доктрини та важливості для історії католицизму ділення на періоди до- і після- Тридентських соборів, до- і після- бароко. Іманентні якості католицизму стали синонімічні поняттю бароко. Стиль, що створювався як католицький, мистецькі засади і світоглядні смаки якого формувались представниками католицьких освітянських структур – бароко – це стильове вираження ренесансу західного християнства і “останній період стилю перед періодом безстиля” (В. Вейдле), “Останнє, осяяне осіннім сонцем, найдосконаліше по стилю вираження західної душі” (О.Шпенглер).

Католицький бароковий храм: діалектика сутності і форми. В часі сучасної атеїстичної наукової парадигми при аналізі об’єктів, створених в інших світоглядних обставинах, слід враховув

¹Релігійна толерантність Ренесансу спричинилась тому, що стиль цей не можемо вважати показово-католицьким, реформатори опротестовували як антикатолицькі саме ренесансні римо-італійські культурні елементи

враховувати автентичне розуміння мети творчого акту. Традиційна впевненість в неадекватності барокової форми суті і духу християнства заперечує саму спробу зрозуміти, якими були барокові релігійні почуття – не в об'єктивності наукової рефлексії, а як релігійний досвід поколінь бароко. Можливо, слід визнати, що “бароковий храм” як такий не пережив своєї епохи, створити, “добудувати” його собою могли лише діячі поколінь бароко, бо “бароковий храм” виник і існував лише в характерних актах християнської свідомості, дійсних в межах XVI-XVIII ст. Але можна бути певним, що на теренах контрреформаційної барокової Європи храми будувались для потреб християнського богослужіння, і саме таке розуміння – архітектурна форма храму заради літургійного його сенсу і змісту, є дійсним.

В типологічних ландшафтах архітектури, вірогідно, храм являє найбільш чисту можливість мислеформи, максимум метафізичного зусилля. Дуалістично архітектурна форма храму може трактуватись і як раціонально-символічна і як ірраціонально-онтологічна. Першому випадку належні інтерпретації езотеричного значення храму та його складових за богословською традицією і мистецтвознавчими версіями, в т.ч. архітектурознавчими. В другому випадку Храм є явленням буття метафізичного рівня, над-реальності, або станом, процесом кореспонденції з нею і тоді Храм не підлягає раціональному пізнанню, але має бути прийнятий як особистісний досвід. Волею Господа "архітектурна форма" як "Храм" може існувати і "діяти" над-свідомо – містичним чином сакралізувати, корегувати, вступаючи в її поле елементи.

Принципово час і простір в Храмі є завжди і всюди Літургія, архітектурною формою оконтурена, зафіксована. Літургійний храмовий простір (трансцендентний, ірраціональний, нескінченний, понадісторичний, переживаний в особистому досвіді) має запоруку в архітектурному просторі інтер'єру храму, архітектурній формі (яка може підлягати історичному стилевому розвитку, бути підвладна науковому пізнанню). Літургійний простір виникає у в-храмовому контексті, має вираження через нього, архітектурний храмовий простір є комунікацією в простір літургійний¹. Архітектурна форма храму є діалектично відповідна літургійному змісту його формальна складова. Тому "архітектура храму" не є лише полем апробації стилевих моделей чи музеєм-зібранням творів мистецтва. Також, думаємо, не доцільно обмежувати генезис форми храму “функціональною схемою обрядів”. На наше переконання, якраз конкретна форма визначала “функціональний” маршрут: наявна форма мала бути освячена, обнесена, прийнята в дію, хоча, звичайно, місцеположення олтарів, кафедр, капел, проходів мало не випадковий характер, і “функціонально” осмислялось і богословами і зодчими. Зазначимо, що символічно-образні інтерпретації форми храму, які могли “закладатись” при побудові (інтерпретація “від образу до форми”), та аналітичні інтерпретації сталої форми храму (“від форми до образу”), сенси, образи і символи бувають плином часу модифіковані (збагачені) або втрачені (випіснені й підмінені).

Як католицтво в ряду християнських культур, так і бароко в ряду католицьких стилів має своєрідність теологічного осмислення Храму, яке, проте, не суперечить загально-християнським положенням. В-архітектурному контексті храму приналежні сім Таїнств, які відбуваються в ході богослужінь. Сакральним ядром богослужебного циклу є Таїнство Причастя, що містично єднає людину з Творцем, спасає, є богопізнанням. Богопізнання як літургійний гнозис – складна

¹Пор. тезу О.Габричевського про дуалізм архітектурного простору: як статичного, існуючого об'єктивно (двовимірний раціональний простір плану і розрізу), і як динамічного, ірраціоналізованого в суб'єктивному сприйнятті. Пор. тезу Р. Інгардена про двоїсту структуру архітектурного твору як об'єктивно існуючої “споруди із каменю”, яка ще не є храмом і лише може бути буттєвою основою його утворення і як усвідомленої, існуючої лише в актах свідомості певного культурного кола архітектури-Храму.

система символічного сприйняття всякої присутньої в храмі форми, постаті, дії. “Прозорість” храму, його Літургійно-просторова безмежність проявляється і в перманентній змінності архітектурної форми храму в процесі сприйняття літургійного дійства. В певні моменти реальність “об’єктивної архітектури” в свідомості учасників меси устрімлюється до нуля, чинними є літургійні метаморфози архітектурної форми: церква є земним небом, апсида являє кімнату Марії, згодом Віфлеємську печеру, Голгофу; диякони зображають і являють серафимів... Розгортанням ортодоксальної концепції взаємозаміни “образу-зображення” і “образу-дійсності” була вироблена католицтвом в період бароко концепція чуттєвого сприйняття догматів через мистецькі твори, їх реалістична наглядність. Отже в період бароко, коли Тридентські собори узаконили єдину для католицького ареалу форму Літургії, архітектура канонічно втілювала єдність форми і суті Храму як літургійної події. Саме така – сенсова, літургійна транскрипція архітектурної форми Храму, створеного відповідно до релігійних потреб певної доби, має бути усвідомлюваною при сучасному архітектурознавчому дослідженні пам’яток барокового храмобудування.

Католицька традиція храмобудування: діоцезальна та орденська специфіка. Слід звернути увагу на ієрархічну організацію католицької церкви та відповідне адміністративне ділення територій. Католицька церква є спільнотою вірних, що перебувають в межах однієї з її іпостасей: Церкви Небесної та Церкви Земної, кожна з яких ієрархічно структурована. Від рівня архієпископів йде поділ католицького духовенства на “світське” (“біле”) і “чернече” (“чорне”). Для “світського” духовенства одиницею територіального поділу є діоцезія на чолі з єпископом. Чернече духовенство розгалужене на систему орденів за програмною орієнтацією, кожен з орденів має свою організацію, незалежний устав, власне територіальне впорядкування, одиницею якого є орденська провінція на чолі з провінціалом. Так європейська ойкумена мала кілька паралельних сіпок диференціювання території: світський державний поділ виокремлював землі, демонструючи їх взаємозалежність; поділ на діоцезії і орденські провінції об’єднував землі в їх всезагальній приналежності духовному центру, Риму. В рамках такого впорядкування існувала система контролю земель з тамтешніми парафіями і храмами, система затвердження потреби в будівництві храму, складання кошпорису, система приписів щодо проектування, призначення проектанта, розгляду і затвердження проекту на рівні діоцезального архітектора або орденської колегії в столиці провінції та в Римі, тощо.

Романський стиль є першим оригінальним католицьким стилем, хоча його становлення відбулось в часі неділеного християнства. У VIII-XII ст. Європа, християнізована і осмислена як теократична єдність (“catolikos”, тобто вселенська, всеєдина), була вперше об’єднана спільним стилем. Романська доба явила бенедиктинське чернецтво, в якому виокремились різноустрімлені ордени клонійців та бернардинів. Тоді ж виник ще один тип чернецтва – військові ордени (які не створили специфічної школи храмобудування). Доробком бенедиктинців староримська базиліка була доповнена трансептом, визначилось домінантне положення хору. В розробці орієнтованих на прочан клонійців виявився функціональний підхід, влаштування кругових обходів, деамбулоторію та абсидіол, подвоєння трансепту. В розробці бернардинців – відмова від клонійських нововведень, спрощення структури храму, відмова від декору, застосування нових конструкцій. Важливо, що найспецифічнішою рисою чернечого храмобудування від романської доби є тенденція до уніфікації в межах ордену певної стильової та планувальної моделі і її всеєвропейське насадження. Натомість, діоцезальні романські храми – храми світських володарів та мирян, засвідчують інваріантність місцевих традицій, об’єднуються в регіональні школи.

Перші прояви готики (XIII ст.) співпадають з періодом формування нового типу католицького ченецтва - жєбруючого. Воно пішло шляхом життя в миру, міста стають розсадниками єресі і папство спрямовує туди нові ордени. Жєбруюче чернецтво представлене 4-ма основними орденами, але романська діада клонійці / бернардини (у войовничих орденів тамплієри / іоніти) була “повторена” у жєбруючого чернецтва протиставленням-доповненням францисканців / домінікан. Франциск проводив демократизацію ченецтва, Домінік створив “вчений орден”, що очолив найвпливовіші університети. Специфіка архітектури окремих жєбруючих орденів є малодослідженою. В міських соборах білого духовенства отримала розвиток схема романського клонійського храму, в новоорденських храмах розвивались здобутки романської бернардинської “строгої і простої”, “бідної” стилістики. Нове соціальне (міське) значення храму, новий літургійний сценарій і відповідні функціональні зони потребували архітектурного осмислення: з’являються зони зберігання сакраментів (згодом сакристії), місця сповіді, кафедри. Ордени, орієнтовані на проповідництво, мали потребу в приміщенні з максимальною вмістимістю і рівнозначною акустикою. Храм має слабовиражені входи з монастирського подвір’я, потоки прихожан і ченців не розділяються. На противагу фортифікаційному образу романських храмів бенедиктинців у храмів жєбруючих орденів прості, ясні форми.

Храми білого духовенства, як і доти, мають регіонально-діоцезальну специфіку. Франція (у XIV ст. на папському престолі французи, резиденція пап в Авіньйоні), Англія, Германия, Чехія репрезентують класичну готику. У Фландрії готика світська. У Польщі діоцезальні храми більш складного типу, ніж орденські (тринавні, без трансєпту, з видовженим хором). Стильовий доробок останніх країн є показовим для характеристики провінційного готичького храмобудування. Надалі, в період Ренесансу та бароко, роль духовного, культурного, стилєформуєчого центру (відносно якого інші країни становитимуть периферію) належатиме Італії, Риму.

Розгляд римської школи ми вели за персоналіями, відзначаючи риси приналежності пошуку майстра до системи центричної чи базилікальної. У взаємопроникненні цих двох начал² вбачаємо діалектику становлення римського барокового храму. Оригінальним доробком римської школи слід вважати чотири типи розпланувальної структури: центрична на основі кола, еліпса; центрична хрестово-купольна; повздовжня традиційно-базилікальна; повздовжня базилікально-купольна єзуїтська. Відтак і композиція фасаду має розглядатись відповідно визначеним типам і становить проблему всефасадності / однофасадності у випадку центричного храму та однофасадності у випадку базилікального, які вирішувались відповідно розвою стилю. Протягом всіх періодів невідмінним в римському храмобудуванні було застосування класичної ордерної системи, при всіх стильових модифікаціях тектонічного мислення основи розуміння ордерної структури зберігались. Зазначимо, що в межах Риму специфічна відмінність храмів, належних білому і чорному духовенству, є невільованою.

Розділ 2. Католицьке барокове храмобудування на Київщині і Волині. В трьох підрозділах розглядається: історія Київської і Луцької діоцезій XI-XX ст.(1), історія становлення,

² У історичному досвіді католицтва можемо вказати на два варіанти змістовності храму: на місці поховання, страстей (особливо у зв’язку з романським культом прочанства) храм ставав пам’ятником, фіксував пам’ять місця і набував форми центричної – це досвід додаткових, “малих” прихрамових будов; храм розрахований на процесуальність богослужіння, є фіксацією не місця, а шляху і набуває глибинної базилікальної форми, де завше випримувалось однібічне розміщення олтаря і орієнтація простору. Характерно ренесансний гуманізм, індивідуалізм, культ особи (храми-мавзолеї) сприяв новому утвердженню неокласичної центричності.

характерні риси католицького храмобудування в період бароко (2), типологія архітектурної форми католицьких барокових храмів регіону (3).

Етно-культурний розділ слов'янства маємо пов'язувати з хрещенням. Одночасно християнство прийняли на слов'янському сході Русь (860 р.), на півдні Болгарія (865 р.), на заході Чехія і Моравія (863 р.)³. Християнізація слов'янства в часі гострого протистояння кафедр закладала вірність своїй митрополії як основу самого християнства. В давньоруські часи депутації пап регулярно відвідували Київ, династичні зв'язки єднали Русь з Європою, проте візантійські богослови утвердили в руській владі категоричність формули “Міцна державна = Православна Церква” і тогочасна католицька Руська діоцезія є формальним утворенням на терені православної держави. Таким постає від 916 р. єпископство Руське. Перші костьоли будуються місіями домінікан, францискан, бернардинів. В XIV ст. створюються діоцезії Львівська, Перемишльська, Холмська, Подільська, *Київська* (до 1254 р. Руська, до 1321 р. в складі Любушської; сучасні Київська, Житомирська, Черкаська області), *Луцька* (у 1375-1427 рр. Володимирська; сучасні Ровенська, Волинська, частково Хмельницька, Вінницька, Тернопільська області, пограничні райони сучасних Польщі і Білорусії). Нетипова для Європи непомірність українських діоцезій пояснюється незначною кількістю прихожан. Лише з приєднанням 1569 р. Волині і Київщини до Польщі починається заселення спустошених земель польськими переселенцями і реальне функціонування католицьких діоцезій, розбудова костьолів. Ми наголошуємо, що саме в роки приєднання досліджуваних земель до Польщі в останній починається доба активного утвердження католицизму (з винищенням доти поширеного протестантизму, а разом нігачії і інших іновіств). Контрреформацію репрезентують прибулі до Польщі бл. 1566р. єзуїти; відтоді ж у Польщі утверджується бароко. Отже для Київщини і Волині приєднання до Польщі означало початок католицького храмобудування – і якраз в дусі нової контрреформаційної барокової стилістики: костьоли XVII-XVIII ст. складають більше половини побудов XVII-п. XX ст. В роботі розглянуто територіальне ділення орденських формацій на терені діоцезій. Для провінції кармелітів босих в Римі складувались типові проекти, приписи щодо оздоблення, параметрів, інш. У домінікан в Україні існувала провінція Руська: нам відомо понад 25 орденських костьолів XVII-XVIII ст. на Київщині і Волині. Тоді ж на досліджуваних територіях збудовано понад 17 єзуїтських костьолів що входили до Малопольської провінції ордену. Існування на Волині і Київщині провінцій таких орденів, як бернардинський (від 1606 р. до кін. XVIII ст. збудовано 9 костьолів), францисканський (за період 1533-1783 рр. 5 костьолів), кармелітський (5 костьолів), августинський (3 костьоли), капуцинський (в 1747-1780 рр. 9 костьолів), кармелітів босих (3 костьоли), трінітарський (5 костьолів), піарський (3 костьоли) вимагає і розгляду пам'яток зодчества у відповідності з їх приналежністю.

Можемо зауважити чергування храмобудівної активності з воєнними подіями: повстання, воєнні походи зупиняли будівництво і руйнували збудоване, тому після них храми перебудовувались відповідно новому стильовому смаку, новими замовниками і проектантами. Виділяємо п'ять періодів розвитку храмобудування на досліджуваних територіях.

В1569-1648 рр. розбудовується переважно чорне духовенство. На підналежному Польщі Лівобережжі костьоли не споруджувались (хоча київські єпископи отримали додатковий титул Чернігівських). З романських орденів найактивніші бернардинці, з готицьких – домінікани,

³ Західна політика Константинополя і східна Риму, суперечка щодо підпорядкованості слов'янських земель, за визнанням істориків, складає причину першого розколу християнства. В конфлікті певну роль відігравала і новоохрещена при Аскольдї Русь, де слідом за візантійцями з'явилися римські місіонери.

створювані ними храми мають середньовічну, спрощено-готицьку структуру з оборонною функцією і відповідною образністю. Аналогічні храми у білого духовенства на Волині (на Київщині діоцезальні храми лічені). Будівництво орденів нової формації представлене храмами єзуїтів (11 костьолів), кармелітів босих, інш. Саме доробок орденів нової формації репрезентує в регіоні стильові взірці католицького бароко, похідні від Іль Джекзу. На теренах Волині діє когорта італійських архітекторів-єзуїтів, нам відомі автори всіх кам'яних єзуїтських костьолів даного періоду (Дж. Бріано, Д. Моллі, Я. Маліверна, інш.). Це засвідчує орієнтацію єзуїтської архітектурної концепції на новочасовий персоналізм, класично-барокову виучку зодчих, в той час як староорденське храмобудування за середньовічною традицією анонімне. Роль фундаторів в становленні регіональної стилістики в цей період є незначною (відомо до 12 імен, але нікому з них не належить більш однієї фундації, виключаючи Заславських, Корецьких).

В період 1667-1702 рр. споруджено небагато храмів. Частина Київської діоцезії переходить до православної Росії; діоцезальна територія Брацлавщини окупована в 1672-99 рр. мусульманською Турцією. Ми можемо вважати тогочасний доробок не основоположним.

Третій період окреслений 1704 – 1740 рр. (від повстання Палія до Гайдамаччини). Столиця Київської діоцезії переноситься до Житомира. На польській частині діоцезії будується переважно біле духовенство. Луцька діоцезія подає цікаві приклади зрілої барокової архітектури. Серед будівництва орденів нової формації значним є доробок парів (три одноструктурні храми). Єзуїти будують менш канонічні храми, з новітньою артикуляцією внутрішнього простору і пластично “гнутою” лінією фасаду. В єзуїтсько-оборонній традиції відбудовують костьоли кармеліти босі. Значущою для даного періоду є праця архітекторів-єзуїтів (поляків, чехів: П. Гіжицький, його численні учні, світські Я. де Вітт, В. Лерантович); їх доробок розповсюджується на храми білого духовенства і староорденські. Серед орденів старої формації по декілька костьолів будують францискани, кармеліти; прикметним є стишення будівництва домінікан. Костьоли білого духовенства позначені впливом староорденського храмобудування, утверджується тип однонавного містечкового приходського костьолу. Маємо два приклади унікального для католицького досвіду регіону хрестового розпланування костьолів.

В 1740-1768 рр. будуються храми зодчих попередньої плеяди, попри постійність повстань і руйнацій йде переорієнтація форм від оборонної подоби до світсько-екстер'єрної, багато декорованої. Постають метаморфози в традиціях орденської архітектури. Єзуїти, не будуючи самі, проектують для інших. Найактивніше розбудовується новий тут орден капучинів, як з орденів старої формації домінікани. Капуцини, на відміну від загалу новоформаційних орденів, відроджують францисканську бідність, простоту (а не владність, освіченість, мистецькість), відтак їх архітектура подібна староорденській. Натомість в храмобудуванні домінікан поряд традиційної структури є приклади центричного рішення, застосування пишної стилістики. У загалі староформаційних орденів двобаштова композиція фасаду з'являється саме в цей період (допи використовуваним був однобаштовий варіант фасаду і храму, напр. башта над сакристією). Біле духовенство представлене номінально відомими храмами. У Заславі костьоли будує і відбудовує П. Фонтана. У Луцькій діоцезії найзатягніші роди фундуєть великі міські костьоли, в Київській – фундаторами виступає дрібна шляхта, і діоцезія збагачується містечковими, маєтковими, переважно орденськими костьолами скромних форм (практично всі ці споруди втрачені).

П'ятий період 1768-1798 рр. За першим поділом Польщі на Волині було ліквідовано орден єзуїтів. Другий і третій поділи призвели до об'єднання 1798 р. діоцезій в єдину Луцько-Житомирську з корекцією кордонів. Під владарюванням православного російського царату розгорнулася полонізація краю з активною розбудовою католицьких храмів. Всі костьоли даного періоду належать білому духовенству (тридільні одно-тринавні, типу провінційного містечкового

храму), значна їх кількість є дерев'яними. Надання переваги класицистичним взірцям позначало окремі новобудови, більшість зберігала риси бароко.

Типологічний аналіз. Природне середовище є інваріантним відносно типологічних критеріїв рельєфу, розкриття на водоймище (переважно використовуються в стратегічних, а не естетичних цілях), задіяності флори (в розвинених староорденських монастирях обов'язковими є сади). Переважна частина храмів орденів нової формації знаходиться в містах, старої формації і білого духовенства - в містечках, селах. Значущість району, де знаходиться костюол (переважно центр, площа), обумовлює більш щільну і регулярну, презентативну, але не завжди стилістично єдину забудову. Лінійно прямий або ускладнений, “витий” напрям вулиці, розмірно-просторові показники (співвідношення висоти забудови до ширини простору, щільність забудови), положення об'єкта обумовлюють композиційну динаміку і сприйняття храму. У ситуації оборонного комплексу варіантами постановки храму є його вбудова в оборонну структуру або острівне положення. До складу прихрамових комплексів входять: дзвіниця (як башта в об'ємі храму, при особному положенні втрачає роль вертикальної домінанти), будинок причту, каплиця, господарські споруди, подвір'я, трапезна, школа, гостьовий дім, інші. У зблокованих монастирських комплексах (понад 50% будов зблоковано) типологічними варіантами є наявність чи відсутність внутрішнього просторового ядра клуатру – з бічним його положенням стосовно костюолу або розміщеним за або перед храмом, по повздовжній вісі (перший варіант є традиційним для середньовічних орденів, другий – контрреформаційних). Нетиповою є незблокована система навколо костюолу або незамкнене подвір'я.

На захист виноситься теза про диференціацію костюолів на два принципово різні за планувальною структурою типи. Храми “домініканського” типу (тринавні і однонавні) завжди мають видовжений присвітерій (завершення гранчасте, рідше прямокутне або циркульне); сакристії не є обов'язковим елементом, але переважно наявні (одна, рідше дві, не завжди симетричні); відсутні трансепт, купол, виражене середхрестя; кількість внутрішніх підпор 4-6 (рідко 8), притвор може бути наявним чи відсутнім; необов'язковими є дві або одна (над притвором чи сакристією) башти-дзвіниці. Прямо протилежний тип храму орденів нової формації (ум. “єзуїтський”): завжди тринавний, має короткий, невиражений хор (з прямокутним, рідше циркульним завершенням); дві симетричні сакристії, трансепт; переважно наявний купол; 6-8 підпор; невиражений або модифікований притвор; обов'язково дві фасадні дзвіниці (немає однобаштових об'ємів), одиничні приклади безбаштових композицій. Принципові пропорційні співвідношення є різними. До перехідної типологічної групи належать храми спрощеної структури (2-4-стовпні безкупольні, належні білому духовенству та домініканам).

Однонавні костюоли “домініканського” типу є храмами камерними, незначних розмірів. Повздовжній просторовий розвиток інтер'єру може бути дводільним (наос+олтар); тридільність утворюється доданням притвору. Відокремлення хору від наосу відбувається за рахунок звуження хору, що ніби імітує співвідношення тринавного храму: ширина хору асоціативно “рівна” відсутній середній головній наві. Важливою є ілюзорна температура простору за рахунок освітлених і не освітлених ділянок: вікна задають паралогічну тринавному храму просторову диференціацію на “інтерколумнії”. Зовнішній об'єм, як правило, дозволяє легко читати внутрішню структуру. Прослідковується нарощення форм зовнішнього об'єму від елементарного типу тридільного безсакристійного храму в двох різнонаправлених напрямках: через нарощення фасадної частини або нарощення мас від середхрестя. Композиційна структура головного фасаду: розчленування єдиної фасадної площини безнартексного костюолу, “накладення” на фасадну площину об'єму нартекса (можливо, з надбудованою дзвіницею).

Тринавні костьоли „домініканського” типу мають вищезазначену структуру. При аналізі пропорційних співвідношень нами віднайдена диференціація: храми значних розмірів (ширина корпусу 18-28 м; довжина 42-64 м) мають виразно відмінні пропорції, щодо невеликих храмів (ширина 15-20 м, довжина 23-44 м). У великих костьолах довжина корпусу є більшою. Співвідношення довжини хору до довжини головної нави становить для великих костьолів $\frac{1}{1,5}$, для невеликих $\frac{1}{2}$, тобто збільшення довжини корпусу в великих костьолах відбувається за рахунок нарощення глибини хору. У невеликих костьолах глибина хору є меншою, і головна просторова вісь додатково подовжується за рахунок розкриття в інтер'єр наосу простору притвору. Відношення ширини головної нави до її довжини: у великих костьолах $\frac{1}{3}$, в невеликих костьолах $\frac{1}{2}$, тобто в невеликих костьолах головна нава розлогіша. Співвідношення ширини нав бл. $\frac{1}{2}$. Важливими для визначення метро-ритмічного ряду є абрис опор і пропорційне співвідношення інтерколумніїв. В невеликих костьолах ширина нави більша за інтерколумній ($\frac{1,2}{1} - \frac{1,33}{1}$), що справляє враження більш щільної розстановки опор.

Ускладнення об'єму тринавних костьолів даного типу простежується аналогічно однонавним. Структура фасаду має інваріантність: “фронтонного типу”, однобаштовий, двобаштовий. Силует, структурний склад, образність фасадів синонімічні середньовічним, лише окремі приклади створюють подобу ренесансним і ранньобароковим. Архітектурні деталі відображають етапність привнесення на провінційні обшири стильової ідеї, загалом деталіровка посідає незначне місце в художньому вирішенні, може бути взагалі відсутня. Форми склепінь і арок, завершень отворів мали неоготичні риси. У пізні періоди наслідуючи досвід контрреформаційного ченецтва, на зміну лаконічним, лапідарним об'ємам приходять насиченість фасаду бароковою пластикою. Але приклади “відставання” в розвитку декоративних форм трапляються і тоді.

У дисертації наведено схему розвитку планувальної та об'ємної структури храмів контрреформаційних орденів та аналіз пропорцій. Композиція фасаду є 3-7 ярусною, 2-3 дільною; між баштами і фронтонною центральною частиною утримується рівновага. Прикметно, що протягом I-IV періодів завершення башт в “єзуїтському” варіанті – купол або баня, тоді як в “домініканському” – високий шатровий дах. Загальні пропорції фасаду є устрімленими до квадрата (1:1,2; 1:1,5), тоді як в староорденських фасадних композиціях вираженим є вертикалізм (відношення 1:2, 1:3). Трансформація декору у “єзуїтській” традиції відбувався відповідно загальноєвропейській періодизації становлення бароко. Використовуються великий та малий ордер, розкріпування, скульптурно-декоративні елементи, плафонний розпис.

Об'ємно-просторове рішення дерев'яних костьолів розглянуто побіжно, оскільки іконографічно відомі лише розрізнені фрагменти декількох об'єктів останнього з визначених періодів. Вони були створені під впливом тогочасного дерев'яного великопольського та місцевого кам'яного католицького зодчества, але не зазнавали впливу місцевого православного дерев'яного народного храмобудування.

Розділ 3. Особливості провінційного католицького барокового храмобудування. В трьох підрозділах висвітлюється досвід позаукраїнського католицького провінційного європейського храмобудування (1), досвід українського бароко в його дуалізмі – бароко православного українського і католицького європейського (2), досвід католицького барокового храмобудування в досліджуваному регіоні як досвіду східнопровінційного європейського (3).

Період бароко є епохою формування етнічно-національних груп і відповідних їм держав у Європі, часом релігійного стильового розколу. Стиль бароко фіксується в регіонах католицького віросповідання. Відтак в дисертації охарактеризовано архітектурні храмобудівні школи доби в

таких регіональних центрах католицизму, як Франція, Іспанія, Португалія, Фландрія, Австрія, Угорщина, Чехія, Словаччина, Германия, Польща, Литва. В кожній з провінційних шкіл ми спостерігаємо присутність стилістично-уніфікаторської єзуїтської манери та симбіоз її з місцевими традиційними та новобароковими формами. В окремих випадках (Голландія, Іспанія) відбувається зворотнє: корекції зазнає єзуїтська модель. В регіонах, де були присутні іновірні релігії, католицька архітектура ставала “стилістично консервативнішою”, імітуючи в розплануванні, об’ємній структурі взірці попередніх “питомно-католицьких” стилів в їх місцевому прочитанні. При тому зовнішній декоративний стрій був контрреформаційно-бароковим, також засвідчуючи належність католицькій парадигмі. Приклади застосування в католицькому храмубудуванні архітектурних елементів іновірної традиції (напр., мусульманської в Іспанії) є надзвичайно рідкісними і для європейських обширів непоказовими.

Приєднання України до іновірної Польщі обумовило дуалізм культурно-стильового, мистецького розвитку: форми, привнесені Польщею, були вираженням суто європейського контрреформаційного світобачення, стильові ж форми, якими виражав себе український народ, постали як антитеза їм. Аналогічно в інших православних регіонах, підкорених в часі бароко католицькими країнами на тлі місцевого національного православного мистецтва постали приклади інокультурного стилю. Кількість пам’яток католицького бароко порівняно до пам’яток національного православного складає досить малий відсоток, проте ці одиничні пам’ятки були створювані за власною логікою, без врахування місцевих храмубудівних традицій. Відтак форми, проєктовані на замовлення і кошти польських католицьких можновладців, проєктовані польськими зодчими за взірцями європейської барокової стилістики, створювані для прихожан-поляків, ставали прецедентами колоніальної архітектури, штучним перенесенням в інокультурний контекст форм чужих, “безпідставних” для місцевої культури. У той час, як розвиток католицького бароко мав п’ять періодів, протягом яких зберігались напрямки “єзуїтського” та “домініканського” бароко, українське православне національне бароко витримує три стадії розвитку і є презентованим напрямками гетьманського, старшинського, козацького, монастирського, народного.

Містобудівні та ансамблеві принципи українського та католицького барокового храмубудування є відмінними. Храми православні зазвичай розміщували з урахуванням природного середовища, рельєфу, якому українська архітектура завжди підкорялась і тим підкреслювала його мальовничість. Православний храм, його дзвіницю було видно з усіх куточків парафії; на відміну від католицького, храм мав демократичну рівнозначність фасадів, був справді народним. Центричність і пірамідальність об’ємної композиції правдиво відображали просторовість інтер’єру. Як і католицькі, православні храми розміщувались переважно на площі, мали аналогічні за функцією прихрамові будови, але відмінне їх розміщення: характерним для католицизму є блокування споруд, в православній традиції храм віднесено вглиб ділянки, об’єми (дзвіниця) постають окремо.

В досліджуваному регіоні переважає тричасне розпланування дерев’яних православних храмів; храми Волині переважно одноверхі, на Житомирщині і Київщині – триверхі. На Житомирщині, Вінниччині, Київщині поширення набули і п’ятидільні хрестові одно-п’ятиверхі храми. Кам’яне українське храмубудування розвивається на засадах дерев’яного: втілює схеми п’ятидільних хрестових центричних одно-п’ятиверхих храмів, тетраконх. Тридільні православні храми є відмінними від тридільних католицьких. В католицькому варіанті притвор завжди має незрівнянно менше значення, аніж наос та хор, останні два є виражено поздовжніми, композиція не є центричною. В українському православному варіанті всі чарунки центричні (квадратні) та рівнозначні. На відміну від католицької

традиції об'єм наоса стає баштовим, а в інтер'єрі складна система перекриття з залами на четвериках і восьмериках (замість повздожньої шерги склепін в католицькому варіанті) створює не тунельно-печерне просторове враження, але імітує суцільність куполу, весь центральний простір устрімлений горі.

Храми гетьманські синтезували традиції давньоруського князівського храмоустрою з сучасним народним українським православним та європейським католицьким: шестистовпні базилики з “католицьким” двобаштовим фасадом з елементами європейського барокового декору, але з трьома, за давньоруською традицією, апсидами, вираженим середхрестям, православною 3-5 купольністю. На відміну від католицького (єзуїтського) бароко, де ордер зберігає класичні тектонічні риси і пропорції і жоден з елементів ордерної системи не є втраченим, в українському православному бароко використовуються саме елементи ордеру, причому таких видозмінених форм і пропорцій, що вони стають дійсним втіленням естетики українського барокового орнаменту. Як зазначалось, форми католицького бароко на Україні не зазнали впливу місцевих традицій. Єдина обставина, що суттєво вплинула на розвиток католицького барокового храмобудування регіону – це окраїнність, географічна провінційність, що спричинила появу “малих” стильових форм. Натомість деякий вплив католицького храмобудування на розвиток православного помітний: це, з одного боку, обумовлення певних принципів, які не могли бути використані і табувались місцевою традицією, з іншого – певні елементи були прийняті до переосмислення, а головне – сама естетика бароко, форми багаті, мистецькі, динамічні, - справили значний вплив на становлення стильового чуття краси.

Провінційна інтерпретація стильових засад барокового католицького храмобудування у досліджуваному регіоні відбулась як до часу незалежний розвиток контрреформаційних (в т.ч. храмобудівних) концепцій двох діалектичних сил католицтва – орденів нової і старої формації, їх лідерів, єзуїтів та домінікан, що мали антагонічні устремлення в рамках контрреформації відродити “локальну” християнську культуру Європи, апелюючи до досвіду середньовіччя, позбутись “компрометуючих”, критикованих реформантами нашарувань (ренесансних в тому числі), і альтернативне намагання, відкоригувавши, включити в канон ці “зовнішні” явища. Перемогла, як суто католицька, друга тенденція. Єзуїтів вважаємо продовжувачами ренесансно-класичних уподобань. Жебруюче ж чернецтво від XV-XVI ст. переносить свою місіонерську діяльність з обширів центральної Європи у доти “неопрацьовані” східні провінції, де домінікани і втілюють свою архітектурну програму. Розглянутий досвід католицького храмобудування на Київщині та Волині засвідчує в розпланувальній структурі, об'ємно-просторовій композиції, стилістиці деталей та декору дуалізм храмобудівних концепцій: ордени старої формації та біле духовенство споруджують храми неосередньовічної місцевої традиції, в той час, як в храмобудуванні орденів нової формації презентуються щонайсучасніші стильові взірці бароко в його по-римському єзуїтському прочитанні.

ВИСНОВКИ

1. Католицьке барокове храмобудування у досліджуваному регіоні мало виражений характер колоніальної архітектури, яка постала на засадах специфічно-католицької традиції, виражала питомно контрреформаційну європейську світоглядну проблематику; місцеві культурні архітектурні, будівничі традиції цілковито ігнорувались.

2. Католицьке барокове храмобудування в досліджуваному регіоні мало характер провінційної регіональної архітектури порівняно до європейських католицьких обширів. Стильові форми засвідчують не творчий розвиток, а епігонічне перенесення взірців римської та

польської архітектури. Кількісне переважання прецедентів “скромної” архітектури та обов’язковість протягом 1-4 періодів оборонної функції (що на той час для європейського загалу було не актуальним) вказують на провінційність буття католицької спільноти.

3. Вважаємо специфікою католицької архітектури те, що діоцезальне храмобудування є основою регіональності, в його формах консервативно утримуються місцеві традиції на відміну від храмобудування орденського, де кожен орден утверджує на всеєвропейських обширах власну специфічну храмобудівну модель. Це знаходимо актуальним і для досліджуваного регіону в часі бароко. Проте відсутність в регіоні добарокової місцевої традиції (одиночні побудови XIII-XVI ст. не створюють місцеву школу) спричинила в діоцезальному храмобудуванні звернення до традицій орденської архітектури: при спорудженні визначних об’єктів – до новоорденської, при спорудженні приходських костьолів – до староорденської.

4. Формування провінційного барокового храму у досліджуваному регіоні відбувалось як дуалістичний розвиток, а зрештою діалектичний синтез стильових типів храму по-середньовічного староорденського та новочасового езуїтсько-барокового. В розпланувальній структурі, об’ємному та просторовому вирішенні, композиції фасаду, стилістиці деталей ми можемо прослідкувати збереження традицій в межах вказаних напрямків та певну антагоністичність між цими напрямками за періодами. Храми новоорденські є авторськими величними мистецькими побудовами, наслідують сучасну їм європейську барокову архітектуру. Староорденські храми анонімні, спрощеної архітектури, неоготицької стилістики.

5. Періодизація стильового розвитку католицького храмобудування в регіоні постає відповідною місцевим воєнно-політичним обставинам. П’ять періодів відокремлюють повстання та війни, що зупиняли храмобудівні процеси, змінювали когорту фундаторів, зодчих, орденів, зумовлювали реконструкцію та будівництво відповідні новому етапу стилестановлення.

6. Католицька барокова архітектура була викликана до життя суто католицькою світоглядною проблематикою, не актуальною для православної України, що спричинило в регіоні дуалізм стильового розвитку: на одній території одночасно постали пам’ятки різного стилю.

7. Вказаний дуалізм: слід закріпити і термінологічно: в історико-теоретичних архітектурознавчих працях вводити уточнення терміна “українське бароко”, зазначати, який саме стильовий прецедент викликає увагу науковця – “українське національне православне бароко” чи “католицьке бароко на Україні”.

СПИСОК АВТОРСЬКИХ ПУБЛІКАЦІЙ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Горбик О.О. Архітектура у літургійному контексті. Католицький бароковий канон // Теорія та історія архітектури і містобудівництва: Зб. наук. пр. – Вип.3. – К.: НДПІАМ, 1998. – С. 92-97.
2. Горбик О.О. Київська і Луцька Діоцезії – католицька барокова архітектура на Україні. // Регіональні проблеми архітектури: Зб.наук. пр. – Одеса: ОГАСА, 1999. – С. 124-126
3. Горбик О.О. Київський домініканський костьол XVII ст. Пошук аутентичності. // Сучасні проблеми архітектури і містобудівництва: Зб. наук.-техн. пр. – Вип.6.– К: КНУБА, 1999. – С. 26-30.
4. Горбик О.О. Роль чернечих орденів в формуванні стильових типів католицьких храмів: романська доба // Сучасні проблеми архітектури і містобудівництва: Зб.наук.-техн. пр.-Вип. 8.– К: КНУБА, 2000. – С.139-150
5. Горбик О.О. Становлення католицького барокового провінційного храму: принцип діоцезальної та орденської специфіки // Українська академія мистецтва: Зб. наук. пр.– Вип. 7.– К: Тов. “ДІА”, 2000. – С.175-181
6. Горбик О.О. Спільні типи католицького чернецтва та традиції європейського храмобудування: готицька доба // Сучасні проблеми архітектури і містобудівництва: Зб. наук.-техн. пр.- Вип. 9.– К: КНУБА, 2000. – С. 15-21
7. Горбик О.О. Католицьке храмобудування у Києві давньоруської доби: до питання про ймовірність існування костьолу та його архітектурну стилістику // Архітектурна спадщина України. – Вип. 5. / За ред. В. Тимофійенка. – К.: НДПІАМ, ГОЛОВКІЙВАРХІТЕКТУРА, 2002 – С.313-319.

8. Горбик О.О. Римсько-католицька церква в історії Києва: архітектурно-фактологічний факультатив // Київська старовина, 1999. – Вип.6. – К., 1999. – С. 42-49.

9. Горбик Е.А. Творчество как мистерия: игровое межбытие архитектуры в католическом барочном храме // Творчість як спосіб буття дійсного гуманізму: Матеріали 5 міжнар. наук-пр. конференції.- Кн.2. - К.: КТІ, 1999. - С. 25-28

АНОТАЦІЯ

Горбик Олена Олександрівна. Сильові риси архітектури провінційного католицького барокового храму (на прикладі костьолів Київщини і Волині). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата архітектури за спеціальністю 18.00.01 – теорія архітектури, реставрація пам'яток архітектури. – Київський національний університет будівництва та архітектури. – Київ, 2003.

У дисертації розглянуто формування католицького провінційного барокового храму, визначено, що на теренах європейської католицької ойкумени в к.ХVI-ХVIII ст. його становлення відбувалось залежно від діоцезально-регіональних та орденських пан-європейських традицій. На Україні присутніми були два варіанти бароко: колоніального католицько-європейського та національного українського православного, що мали відмінну періодизацію та незалежні напрямки розвитку. На Київщині і Волині формування католицького барокового храму являє синтез неоготичних та по-ренесансних барокових тенденцій. Провідником перших виступали ордени старої формації та біле духовенство, провідником других – новоорденські формації, єзуїти. Як перші, так і другі виробили специфічні стильові храмові структури, розвиток яких простежується за періодами.

Ключові слова: літургійний контекст архітектури, традиції європейського храмобудування, орденські традиції, римська школа, Київська діоцезія, Луцько-Житомирська діоцезія, католицизм на Україні, діоцезальне храмобудування, староорденський, новоорденський тип храму, православне українське бароко, колоніальне провінційне католицьке європейське бароко.

АННОТАЦИЯ

Горбик Елена Александровна. Силевые черты архитектуры провинциального католического барочного храма (на примере костелов Киевщины и Вольни). – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата архитектуры по специальности 18.00.01 – Теория архитектуры, реставрация памятников архитектуры. – Киевский национальный университет строительства и архитектуры. – Киев, 2003.

В диссертации рассмотрено формирование католического провинциального барочного храма в Луцко-Житомирской диоцезии. Тема является актуальной из-за низкой степени исследованности. Имеющийся материал целостно не изучался. Вопрос: почему в рассматриваемый период на исследуемой территории возникли именно такие формы храма, в чем их отличие от современных им прецедентов католического мира и от православного местного храмостроительства, на сегодня не ставился.

Установлено, что на землях католической ойкумены в к.ХVI-ХVIII вв. становление храмостроительной модели происходило в зависимости от диоцезально-региональных и орденских паневропейских традиций, которые стали формальным выражением конфликта средневековых и нововременных тенденций в контрреформационном мировоззрении.

Формирование Луцкой и Киевской диоцезий шло синхронно: только с нач. XVII ст. тут начались процессы католицизации и строительства костелов. До этого единичные храмы не составили местной

школы. В XVII-XVIII ст. на исследуемых территориях состоялся целостный цикл становления барокко. На Украине присутствовали два варианта барокко: колониального католического европейского и национального украинского православного, имевшие различную периодизацию и независимые направления развития, они выражали принципиально другую мировоззренческую проблематику. На Киевщине и Волыни формирование католического барочного храма является синтез неоготических и пост-ренессансных барочных тенденций. Проводником первых выступили ордена старой формации и белое духовенство, вторых – новоорденские формации, иезуиты. Как первые, так и вторые, выработали специфические храмовые структуры, развитие которых прослеживается по периодам. Для “иезуитской” модели характерна ориентация на современный европейско-римский опыт, привлечение профессиональных орденовых зодчих, просвещенных фундаторов; для “доминиканской” – ориентация на региональную польскую средневековую традицию, анонимное зодчество. Так, доминирующими стали две темы: городской храм богатых барочных форм и приходской “местечковий” костел. В работе указаны принципиальная структура планировки, основы пропорциональных соотношений, создано теоретическую модель формалистического усложнения плана, объёмного решения, композиции фасада для каждой группы, что позволяет создать систему их генетического развития.

Ключевые слова: католическое барокко, литургический контекст архитектуры, традиции европейского храмоустройства, орденовые традиции, римская школа, Киевская диоцезия, Луцко-Житомирская диоцезия, диоцезальное храмоустройство, староорденский (“доминиканский”) тип храма, новоорденский (“иезуитский”) тип храма, православное украинское барокко, колониальное католическое барокко на Украине, провинциальное европейское барокко.

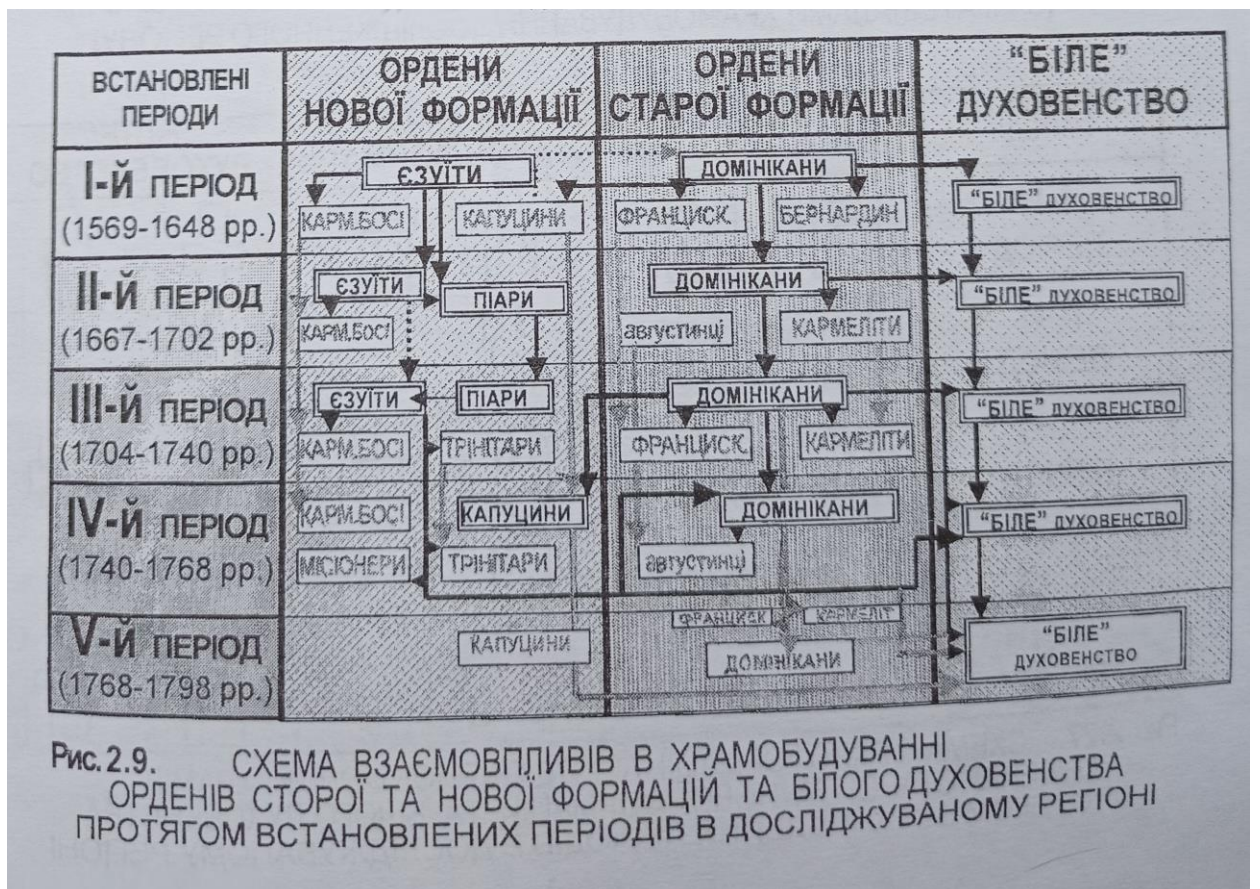
SUMMARY

Gorbyk Olena. Stylistic features of architecture of the provincial Catholic baroque temple (on an example of Roman-Catholic churches in Kyiv and Volhynia regions).

A candidate of architecture dissertation in Speciality 18.00.01 – Theory of Architecture, Restoration of Architectural legacy. Kyiv National University of Civil Engineering and Architecture. Kyiv. 2003.

The forming of catholic baroque temple at Lutsk-Zhitomirskie episcopacy was considered at the dissertation. Determined, that the standard of temple-building among catholic ecumenie in XVI – XVIII centuries took place in depends on episcopacy-regional and order’s main-European traditions. The style patterns of Roman baroque were interpreted in temple-building of the new-order’s formation, that expressed conflict between medieval and modern tendencies in counter-reformation outlook. This phenomenon touched Ukraine as well because in the XVII th- XVIII th centuries the Catholic culture had the possibility to affirmed on the territories which formed the Catholic Kingdom of Poland for the first time. This time is characterized by unprecedented activity of Catholic church-building in Ukraine: in the regions of Kyiv and Volhynia 65% of churches from the common number of Catholic churches of the XII-XXth centuries refer to the period of baroque. This is about 200 churches, 35% of them are retained. There were two baroque variants in Ukraine like colonial Catholic-European and national Ukrainian-Orthodox which had different division into periods and independent ways of development. The forming of Catholic baroque temple in Kyiv and Volhynia regions is a synthesis of Neogothic and post-Renaissance baroque tendencies. The Neogothic baroque tendencies were used by the orders of old formation and post-Renaissance baroque tendencies – by new order formations (jesuits). Both established specific temple style models and we can retrace its development by periods.

Key words: catholic baroque, liturgical context of architecture, traditions of the European temple-building, order’s traditions, Roman school, Kyiv’s episcopacy, Lutsk-Zhitomirskie episcopacy, Catholicism in Ukraine, episcopacy temple-building, old-order’s (“Dominican”) type of the temple, new-order’s (“Jesuits”) type of the temple, colonial Catholic baroque in Ukraine, Ukrainian-Orthodox baroque, provincial European baroque.

ВСТАНОВЛЕНІ ПЕРІОДИ	ОРДЕНИ НОВОЇ ФОРМАЦІЇ		ОРДЕНИ СТАРОЇ ФОРМАЦІЇ		"БІЛЕ" ДУХОВЕНСТВО	
I-й ПЕРІОД						
II-й ПЕРІОД						
III-й ПЕРІОД						
IV-й ПЕРІОД						
V-й ПЕРІОД						

Рис. 2.27. СХЕМА ТРАНСФОРМАЦІЇ АРХІТЕКТУРНОЇ ФОРМИ ХРАМІВ ОРДЕНІВ СТАРОЇ ТА НОВОЇ ФОРМАЦІЇ ТА БІЛОГО ДУХОВЕНСТВА ПРОТЯГОМ ВСТАНОВЛЕНИХ ПЕРІОДІВ В ДОСЛІДЖУВАНОМУ РЕГІОНІ

Підписано до друку 14.05.2003. Формат 60 x 90 1/16.
Папір офсетний. Гарнітура Таймс. Друк на різнографі.
Умовн. друк.арк.0,9. Облік.-вид. арк.0,9.
Тираж 180 прим. Вид. №5/У-03

КНУБА, 03680, Київ-37, Повітрофлотський проспект, 31

Віддруковано в редакційно-видавничому відділі
Київського Національного університету будівництва і архітектури